

Сопоћани и Градац

Узајамност фунерарних програма две цркве

Бранислав Тодић

UDK: 75.052.033.04:271.2-557 (497.11 Sopoćani/Gradac)¹²

Првобитно је било предвиђено да у Сопоћанима, поред других особа, буду сахрањени и ктитор краљ Урош и њадашњи архиепископ Јоаникије. Насилна смена на српском престолу 1276, када је власи преузео краљ Драгута, а након чега су сопоћанске фреске претрпеле неке измене, довела је у питање сахрањивање поменутих личности у том манастиру. Зато је одмах после ње јодине краљица Јелена почела да зида Градац, с намером да тамо припреми гробнице за себе, краља Уроша и архиепископа Јоаникија. Иако су њих двојица, у измењеним околностима, ипак сахрањени у Сопоћанима, првобитно замишљени фунерарни програми оставио је значајан траг у Градцу, како у подизању гробница тако и на фрескама око њих, изведеним после 1282. године.

Недавно објављена монографија о манастиру Градцу¹ поново је покренула питање односа градачке цркве и Сопоћана, питање које већ дуго постоји у науци, а тиче се њиховог хронолошког односа и намене млађе, градачке цркве. Оливера Кандић је закључила да је краљ Урош подигао Сопоћане око 1265. године, као гробну цркву својих родитеља, а да је тек после тога започео изградњу Градца, по угледу на Студеницу, као места на којем ће бити сахрањени он и његова породица. Градња цркве је, међутим, била прекинута, вероватно због Драгутинове побуне против оца 1276, па је зидање наставила Урошева жена Јелена, која је изградњу у свему завршила око 1282. године.² Нама се, међутим, чини да је однос између Сопоћана и Градца био нешто другачији, као и мотиви за подизање ове друге цркве.

Сопоћани у време краља Драгута

Неоспорна је чињеница, најпре, да је краљ Урош (1243–1276) подигао и потпуно довршио цркву

Свете Тројице у манастиру Сопоћанима док је био на српском престолу.³ Сматрамо, такође, да уопште не треба сумњати у то да је Урош саградио Сопоћане као своју гробну цркву, у којој је требало да буду сахрањене и њему блиске особе – мајка Ана, архиепископ Јоаникије и први сопоћански игуман (сл. 1). Краљ је себи припремио гроб у југозападном делу наоса, обележио га мермерним саркофагом и вероватно дао да се изнад њега наслика ктиторска композиција, као и друге одговарајуће представе с јасним есхатолошким порукама.⁴ Безразложна је сумња у првобитну намену цркве само на основу тога што се краљева гробница налази испред саркофага, а не испод њега,⁵ јер је то очигледно било условљено практичним разлозима – да би се приликом сахране избегло замјено демонтажа постојећег надгробног обележја и његово поновно склапање.⁶ Такав положај гроба и саркофага постоје и у Милешеву (око 1220), па и у самим Сопоћанима, над гробницом првог игумана.⁷ Уосталом, већ само постојање саркофага – несумњиво савременог изградњи цркве – у југозападном углу наоса Сопоћана, у простору у којем се у српским владарским задужбинама традиционално налазио гроб ктитора,⁸ неопорив је доказ да је од почетка било планирано да Урош ту буде сахрањен, без обзира на то да ли је гробница саграђена одмах током подизања цркве или нешто касније, а што се, уосталом, и не може поуздано утврдити.

Посебно је питање када је краљ Урош сахрањен у Сопоћанима. Када је реч о збивањима око насилне смене на српском престолу у јесен 1276. године,⁹

³ Б. Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепископ на фрескама Сопоћана*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 2000, 369–378.

⁴ О свему подробно: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 61–78.

⁵ Кандић, *Градаци*, 205.

⁶ Поповић, *Српски владарски гроб*, 62.

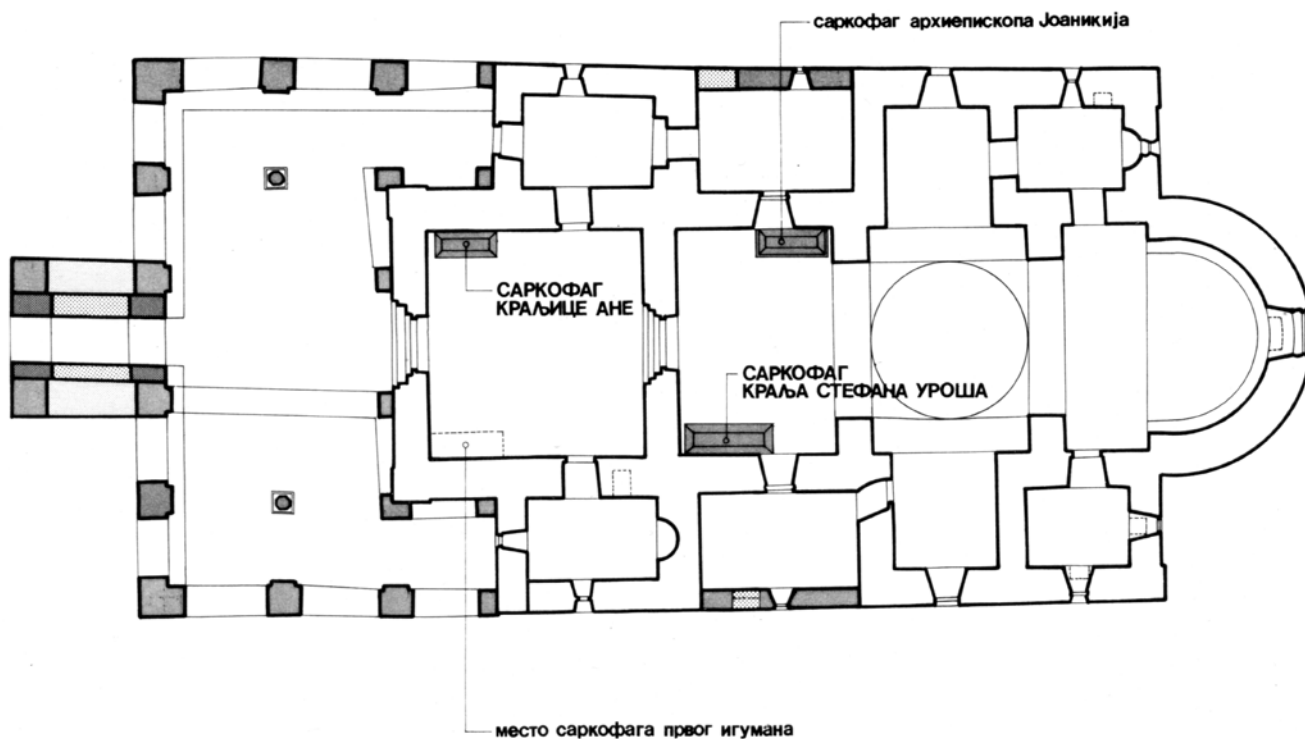
⁷ О. Кандић, *Гробна обележја у цркви манастира Милешеве*, *Саопштења* 22–23 (1990–1991) 104; Поповић, *Српски владарски гроб*, 68.

⁸ Cf. S. Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans. An Aspect of the „East or West“ Question*, *The Greek Orthodox Theological Review* 29–2 (1984) 184; Поповић, *Српски владарски гроб*, 29, 49, 81, 97, 103, 116, 176–177.

⁹ Време Драгутиновог доласка на престо утврдио је Љ. Ковачевић, *Неколико хронолошких исцртавања усрпској историји*,

¹ О. Кандић, *Градаци. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005.

² Кандић, *Градаци*, 195–206. У образложењу овакве хронологије Градца и његовог односа према Сопоћанима аутор се у знатној мери ослањао на свој ранији рад *Манастир Градаци*, Београд 1982, 10, 12, и расправу Р. Николића, *Прилози проучавању животописа из XIII и XIV века у области Раса. Када је и ко животописао манастир Градаци?*, *Рашка баштина* 2 (1980) 86–93.

Сл. 1. Сопоћани, положај гробова у цркви (по Д. Појовић)

једини извор је архиепископ Данило: пошто је Урош одбио да старијем сину Драгутину додели један део државе, Драгутин је уз помоћ угарске војске савладао оца у бици код Гацка и „узео престо његов силом“. А „родитељ овога благочастивог краља Стефана (тј. Драгутина) оде у неку земљу, звану хумска земља, тамо сврши свој живот, и би часно пренесено тело његово, и положише га у његовим рукама начињеном манастиру, у дому Свете Тројице, у месту званом Сопоћани.“¹⁰ Веома сажето Данилово излагање може се донекле допунити другим изворима: после свргавања с престола краљ Урош се замонашио и под именом Симеон умро 1. маја, можда 1777. године.¹¹ Непознато је да ли је најпре сахрањен негде у Хуму, где је умро, или му је тело одмах пренето у припремљену гробницу у Сопоћанима.

Премда о смени на престоу 1276. и краткотрајној Драгутиновој владавини (1276–1282) нема много података,¹² сигурно је да је збацивање старог краља Уроша представљало велику породичну драму и да је изазвало кризу у држави. Мада су сва насилна

преузимања престола таква, Драгутинов преврат, изведен уз помоћ страних трупа, сигурно је оставио посебно мучан утисак. Нису га одобрили ни краљица мајка Јелена, ни архиепископ Јоаникије, а, изгледа, ни већи део властеле, судећи по томе што Драгутина није поставио на краљевски престо државни сабор.¹³ Мада о том догађају архиепископ Данило говори бираним речима, оне ипак одражавају стварно стање настало променом на престоу. Пошто је дигао руку на родитеља и победио га, Драгутин је узео престо силом (**и прикѣтъ прѣстољь кѣо съ нѣудѣю**) и сам се прогласио (**нарече се**) самодржавним краљем.¹⁴ И однос мајке и сина код Данила је идеализован: Драгутин је у сузама молио Јелену за опроштај и тражио је њен благослов, који му она није ускратила, иако њене речи о пролазности овоземаљске славе и богатства пре звуче као прекор него као благослов. И сама чињеница да је тражила и добила своју „државу“, области којима је практично самостално владала,¹⁵ указује на озбиљнији разлаз између новог краља и његове мајке. О њиховим, у најмању руку, затегнутим односима сведочи и познато писмо краљице Јелене Дубровчанима, у којем им она обећава да ће им одмах, најбрже што буде могла, јавити ако краљ буде смерао неко зло против њих, као и да ће им у свему бити од помоћи.¹⁶ Поједини ис-

Београд 1880, 17–26.

¹⁰ *Животни краљева и архиепископских српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 17–19 (даље: Даничић, *Животни*), а навод је преузет из превода Л. Мирковића, *Животни краљева и архиепископских српских*, Београд 1936, 16–18 (даље: Мирковић, *Животни*). Питањем интерполација у Даниловом тексту овде се нећемо бавити; о томе, са старијом литературом: Р. Маринковић, *Лик краља Драгутина у Даниловом зборнику*, Рачански зборник 3 (1998) 105–122.

¹¹ *Историја српског народа I*, Београд 1981, 356 (С. Ђирковић).

¹² О доласку на престо краља Драгутина и његовој самосталној владавини до Дежевског сабора 1282. године в. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1922, 239–242; С. Станојевић, *Краљ Драгутин*, п. о. из Годишнице Николе Чупића XLV, Београд 1936, 1–10; С. М. Ђирковић, *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3 (1998) 11–20.

¹³ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 89–90.

¹⁴ Даничић, *Животни*, 18; Мирковић, *Животни*, 17; в. Радојчић, *Српски државни сабори*, 89.

¹⁵ О Јелениној држави, која је обухватала Зету са Скадром, Ко-навле, део Требиња и крајеве око Плава и Ибра, у којима је имала своје дворове, в. *Историја Црне Горе II/1*, Титоград 1970, 46–61 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 143–145; Кандић, *Градац*, 50–53.

¹⁶ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858, 69–70; Љ. Стојановић, *Стиаре српске љубеље и љисма I*, Београд – Сремски

траживачи помишљали су на то да Јелена не само да није благословила сина већ да га је можда чак и проклела: пошто се повукао с престола (1282), Драгутин се горко кајао због поступка према оцу, бојећи се Божје казне, у страху да ће га стићи материне речи (**глаго-ли бо родивъшек мевъ скорѣ ме постигноуѣтъ**).¹⁷ Ни однос цркве према новом краљу није био ништа бољи. Штавише, архиепископ Јоаникије, близак пријатељ краља Уроша, очигледно није ни помишљао да одобри смену на престолу. Његов животописац врло прецизно излаже ток догађаја: пошто је краљ Урош изгубио престо и повукао се у хумску земљу, „овај преосвећени Јоаникије, сећајући се његове нелицемерне љубави и пошто му беше обећао да се и до своје смрти неће разлучити од њега, оставивши свој светитељски престо и уставши оде за њим, и тамо поживе у страни земље пилотске“; тамо је и умро (1279) и „благолепно“ био сахрањен.¹⁸ Јевстатије, нови архиепископ, изабран је тек после Јоаникијеве смрти.

Није познато када је тело краља Уроша пренето из Хума и сахрањено у Сопоћанима, али се тачно зна да је с телом архиепископа Јоаникија то учињено две године и девет месеци после његове смрти (27. априла или 28. маја 1279), што значи крајем јануара или фебруара 1282. године.¹⁹ Веома је карактеристично што се то десило одмах после нове смене на престолу, у време краља Милутина, а то наводи на претпоставку да краљ Драгутин није дозволио да Јоаникије буде сахрањен у Сопоћанима. Разлози се могу наслутити. Главне владарске задужбине биле су више од обичних гробних цркава – оне су, са гробницама својих оснивача, имале кључну улогу у владарској идеологији и династичком континуитету, што се огледало и у архитектури храмова и у њиховој сликаној декорацији.²⁰ Драгутинова пак одлука да дозволи или забрани нечију сахрану у Сопоћанима, као и да решава друга питања у вези с тим манастиром, није била самовољан акт, већ је проистицала из ктиторског права које је стекао над њим, било у тренутку проглашења за краља, било после Урошеве смрти.²¹ Ктиторско право у средњовековној Србији

било је наследно, о чему најречитије сведоче Студеница и Хиландар – Стефан (Симеон) Немања пренео је ктиторска права у тим манастирима својим наследницима на престолу. По ктиторском праву и обавези, нови владари завршавали су цркве ако оне нису биле у свему готове, као што су то учинили Стефан Првовенчани (можда и Вукан) у Студеници (1208/1209) или краљ и цар Душан у Дечанима (1331–1348). По истом праву, нови владари обнављали су или проширивали старе задужбине (на пример, краљ Радослав Студеницу, Драгутин Ђурђево ступове, Милутин многе манастире, Душан Сопоћане итд.). Приликом већих обнова манастира или подизања нове цркве ти нови ктитори постављали су у њима своје портрете, али су понекад давали да се насликају и ликови првих ктитора (тако је Симеон Немања приказан у Ђурђевим ступовима 1276–1282. и у католикону Хиландара 1321, Стефан Првовенчани и Радослав у Жичи око 1310. или кнез Мирослав у цркви Петра и Павла на Лиму око 1320).²² Понекад су нови владар или чланови његове породице били насликани у манастиру над којим је тај владар стекао ктиторско право, иако није познато да је имао посебних ктиторских заслуга у вези с њим. Тако су краљ Стефан Дечански и његов син млади краљ Душан насликани преко неких обијених фресака на источном зиду припрате хиландарског католикона (1322–1331), па су се на тај начин укључили у већ постојећи низ српских и византијских владара приказаних у том простору.²³

У старом српском сликарству најређи су примери накондних измена већ постојећих ктиторских композиција,²⁴ а истовремено су и најзанимљивији, пошто су те промене обично биле изазване неким сасвим одређеним поводом. Каткад су се сводиле само на измену натписа поред ктитора, као у Леснову, када је Јован Оливер добио деспотско звање 1346. или 1347. године,²⁵ или на мање додатке, какви су били досликавање круна на Владислављевим портретима у Милешеву и исписивање краљевске титуле поред његовог лика у припрати, а што се десило после Владислављевог преузимања престола 1234. године.²⁶ Ктиторска композиција на јужном зиду у Дечанима била је пресликана одмах по настанку (највероватније 1343), с портретима до ње, свакако

Карловци 1929, 28–29. Писмо је без датума и обично се ставља у 1267–1268. годину. Оливера Кандић (*Градац*, 55–56) с правом је посумњала у такво рано датовање, јер садржина писма, краљичина титула и њен печат, као и то што га је писала у Брњацима, говоре да га је могла упутити Дубровчанима само после 1276. године.

¹⁷ Даничић, *Животи*, 25; Мирковић, *Животи*, 23 (ово место је ту преведено по љвовском рукопису: „... јер речи родитеља ми ускоро ће ме стићи“); в. Радојчић, *Српски државни сабори*, 90.

¹⁸ Даничић, *Животи*, 289; Мирковић, *Животи*, 220. О архиепископу Јоаникију, поред житија које му је написао Данило, в. Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских од архиеп. Данила и других*, Глас СКА CVI (1923) 108–109; С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263–1326)*, Глас САН СЛH (1933) 50–55; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд 1991, 146–148.

¹⁹ Даничић, *Животи*, 290; Мирковић, *Животи*, 220–221; Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских*, 108–109.

²⁰ Опширније: Поповић, *Српски владарски гроб*, 165–186.

²¹ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА CLXVIII (1953) 102–103. Смрт ктитора имала је за последицу престанак ктиторског права ако он није оставио законите наследнике и ако није предао право другом лицу тестаментом. Постојао је и престанак ктиторског права у случају

смрти ктитора монаха, јер он није имао право тестаamenta (*ibid.*, 130).

²² Cf. Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 61–62 (с литературом).

²³ V. J. Djurić, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, Хиландарски зборник 7 (1989) 119–121, fig. 8–9, 13; Д. Војводић, *Ктиторски портрети и представе*, in: *Манастир Хиландар*, Београд 1998, 257.

²⁴ Овде се нећемо бавити примерима знатно познијих пресликавања оваквих слика, када су у њих уношене мање или веће измене, јер то нема значаја за тему нашег рада.

²⁵ Б. Тодић, *Најновији уз Јована Оливера у наосу Леснова*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 373–383.

²⁶ П. Ј. Поповић, *Фреске ктиторских манастира у Милешеву*, ПКЈИФ 7 (1927) 94; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 45–46; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Јујославији*, Београд 1974, 35; *idem*, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву*, Зограф 22 (1992) 21–22, сл. 2, 8–10.

у намери да се јасније покаже веза између двојице владара и ктитора, Стефана Дечанског и краља Душана, који држе модел цркве између себе.²⁷

У том смислу посебно је занимљиво поновно сликање ктиторске композиције, али и других фресака у западном травеју наоса Сопоћана. Тада је на новом слоју малтера насликан Христос на престолу (сл. 2) на западној страни југозападног пиластра; на Христовом отвореном јеванђељу сачувана је само прва реч – „аз“ (вероватно из Јеванђеља по Јовану, 8, 12). До Христа, на јужном зиду, приказана је Богородица, која му се молбено обраћа подигнутих руку (сл. 3). У наставку, с друге стране прозора, насликан је ктитор са својим прецима: на челу је монах Симеон Немања, који десну руку пружа према Богородици и Христу, а левом држи за руку Стефана Првовенчаног у монашкој одећи; он пак прихвата испружену руку краља Уроша, који придржава модел сопоћанског храма (сл. 4). За њим, приказани на западном зиду, подигнутих руку, прилазе Драгутин, обучен слично оцу, у дивитисион и лорос, док му са круне, као и Урошу, висе парови препендулија, и за њим његов млађи брат Милутин, с принчевским ознакама; до њега је насликан неки чеоно окренут мученик (сл. 5). Нове фреске изведене су и с друге стране улаза на западном зиду; ту су насликани свети ратници Теодор Стратилат и Тирон, док представа мученика поред њих припада првобитном слоју живописа (сл. 6). Све фигуре на новим фрескама (осим двојице светих ратника) оперважене су орнаменталном траком. Натписи поред ликова нису сачувани, осим делимично уз Богородицу и само понеког слова крај Драгутина и Милутина. Позадина је златна: таквим решењем очигледно се тежило опонашању околног, старијег живописа, што је боље постигнуто у приказивању светитеља, а мање је успешно на ликовима Немањића.²⁸

Те накнадне интервенције у најнижем појасу сопоћанских фресака одавно су уочене, али не и објашњене. Када је Светозар Радојчић писао о ктиторској слици, приметио је да је „ова фреска доста рестаурисана, и то баш на местима где су портрети

Немањића“, али да „композиција није премазивањем измењена“.²⁹ Војислав Ј. Ђурић, писац монографије о Сопоћанима, о тим фрескама је забележио: „Неколико година по завршетку рада на најстаријем сопоћанском сликарству предузета је извесна рестаурација, односно, један уметник, вероватно по ктиторовом захтеву, поново је живописао доњу зону у југозападном делу наоса. Каква је била потреба да се одмах након потпуног живописања читаве цркве на тај слој стави нов, с ктитором, његовом породицом и светитељима, данас није познато.“ В. Ј. Ђурић је сматрао да је нови слој живописа настао „вероватно између 1270. и 1275. године“.³⁰

Поодавно је, међутим, Радомир Николић претпоставио да је морао постојати неки крупан разлог због којег је првобитна ктиторска композиција замењена новом. По њему, то је била промена на престолу 1276. године и потреба да у композицији буде насликан и нови краљ Драгутин.³¹ Иако необразложено, ово мишљење заслужује пуну пажњу,³² посебно у светлу начина на који је Драгутин дошао на престо и нерасположења које је изазвао у држави, цркви и краљевској породици. Природно је претпоставити да је Драгутин баш у гробној цркви свргнутог оца, над чијим је манастиром стекао наследно ктиторско право, желео да истакне легитимитет свог доласка на престо. Велике површине обијених старијих фресака на читавом јужном и скоро целом западном зиду и извођење нових зидних слика говоре о томе да у Сопоћанима фреске нису пресликане, већ да је програм суштински измењен, а због његовог обима морало је бити жртвовано више првобитних фресака, које су замењене новим живописом, другачије садржине.

Данас се мало тога може рећи о изгледу уклоњених фресака. Сопоћански сликари у наосу су се углавном држали симетричног распоређивања светих, па су ратнике насликали на западном пару пиластара и на источном делу бочних зидова западног травеја. Пошто међу њима нема светих Теодора (који су уобнови приказани на западном зиду),³³ редовно сликаних у српским црквама, могло би се претпоставити да су се њихови ликови налазили на западној страни југозападног пиластра и на зиду до њега, тамо где

²⁷ О овој фресци много је писано са жељом да се проникне у разлоге њеног пресликавања: Радојчић, *Портрети*, 52–53; Г. Суботић, *Прилози хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 114–119; Б. Тодић, *О неким пресликаним портретима у Дечанима*, Зборник Народног музеја 11 – историја уметности (1982) 55–66; G. Babić, *Les portraits représentant ensemble Dečanski et Dušan*, in: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 273–277; Д. Кораћ, *Канонизација Стефана Дечанског и његове на владарским портретима у Дечанима*, in: *Дечани и византијска уметност*, 292–293; Поповић, *Српски владарски портрет*, 108; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених досјојанственика и њихових у наосу и портретима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 265–275; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 439.

²⁸ Све ове фреске су објављене: G. Millet, A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie II*, Paris 1957, pl. 37/3, 44/1–3, 45/3, 46/3; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991², сл. 91, 119–120; у цртежу их је објавио Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 13, 20–21, и с детаљима у раду *Прилози изучавању сопоћанског живописа*, Гласник ДКС 7 (1983) 26–33 (у којем се за Христа на престолу наводи да припада првобитном слоју живописа, иако је он несумњиво насликан на новом малтерном слоју).

²⁹ Радојчић, *Портрети*, 23.

³⁰ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 87.

³¹ С. Томић, Р. Николић, *Манасија. Историја – живопис*, Саопштења 6 (1964) 47, н. 2; Р. Николић, *О једном значајном податку за датовање Сопоћана у књижевном делу архиепископа Данила II*, Свеске ДИУС 17 (1986) 71–74. Занимљиво запажање, допуњено неким драгоценим иконографским подацима, аутор је умногоме замаглио тврдњама о томе да је сопоћански живопис настао 1272–1276, односно око 1280. године, заслугом краљице Јелене, и да је нову ктиторску композицију извео сликар фресака у припрати.

³² Колико нам је познато, прихватила су га узгред само два аутора: Б. Живковић, *Прилози изучавању сопоћанског живописа*, 33, и Б. Цветковић, *Нови прилози изучавању ктиторске композиције у Раваници*, Саопштења 26 (1994) 40.

³³ Њихове ликове тачно је препознао М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о предстима ових светитеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана*, 603, н. 279 (ту, на стр. 594–597, опширно о култу светих Теодора).

Сл. 2. Сојоћани, Исус Христос из кѣиѣторске композиције, 1276–1281

Сл. 3. Сојоћани, Богородица из кѣиѣторске композиције, 1276–1281 (фото Б. Сѣруѣар)

су сада Христос и Богородица. То би истовремено значило да је кѣиѣторска композиција првобитно била сажетија и да се није протезала по читавом јужном зиду, већ да се на њему налазила између западног зида и прозора, тачно изнад кѣиѣторовог саркофага.³⁴

³⁴ Саркофаг краља Уроша првобитно се налазио на овом месту, што је забележено на старим фотографијама; током конзерваторско-рестаураторских радова средином XX века он

Тако је местом, а вероватно и изгледом, понављала студенички и милешевски узор,³⁵ што значи да је и

је из непознатих разлога померен нешто источније, в. Поповић, *Српски владарски гроб*, 62.

³⁵ Cf. Г. Бабић, *Владислав на кѣиѣторском њорѣреѣу у наосу Милешеве*, in: *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987, 9–15, сл. 1; Б. Тодић, *Кѣиѣторска композиција у наосу Богородичине цркве у Сѣуденици*, *Саопштења* 29 (1997) 35–45, сл. 1, 4.

Сл. 4. Сојоћани, књићорска композиција, 1276–1281 (фото Б. Струјар)

ту Христу на престолу Богородица приводила само краља Уроша с моделом цркве. Уосталом, на зиду је и било места само за три фигуре. Приликом накнадног сликања била је поновљена представа ктитора, а Симеон Немања и Стефан Првовенчани насликани су као његови посредници, због чега су Богородица и Христос морали бити померени нешто источније, на место других старијих фресака. Шта се налазило на западном зиду до ктиторске композиције, тамо где су сада портрети Драгутина, Милутина и једног светог мученика, није познато; остаци неколико слова на првобитној фресци недовољни су да се то докучи.³⁶

Оно што је сада несумњиво јесте то да су првобитне фреске биле у добром стању и да су намерно обијене, о чему сведочи поменути фрагмент с натписом на западном зиду; поновно сликање изведено је недуго после живописања целе цркве, о чему говоре изглед и стил нових фресака, које су извели неки други сликари; изменама су биле подвргнуте пре свега слике око ктиторовог гроба, ради извођења нове ктиторске композиције. Све то упућује на време краља Драгутина (1276–1282) и на њега као иницијатора измене те композиције, што се може објаснити његовим положајем по доласку на власт 1276. године. Треба веровати да је Драгутин на свеначине покушавао да ублажи негативне последице преврата, па је наставио очеву спољну политику,

³⁶ Живковић, *Прилози изучавању сојоћанској живописи*, 27, цртеж 1, 6, 2.

Сл. 5. Сојоћани, краљ Драгутаин и принц Милутин из ктиторске композиције и непознати свети мученик, 1276–1281 (фото Б. Струјар)

успоставио добре односе са суседним Дубровником и постао се да умири мајку, краљицу Јелену, уступајући јој простране области, а можда је слично поступио и према брату Милутину.³⁷ Тудио се нарочито да поправи односе са црквом, па је обновио Ђурђеве ступове, вероватно поново живописао цркву Светог Петра и Павла, седиште рашког епископа, подигао је цркву у Дежеву, започео темељну обнову Ариља, седишта Моравичке епископије, и издао повељу о новим поседима и повластицама манастиру

Хиландару.³⁸ У томе, посебно у обнављању Ђурђевих ступова (о којима се бринуо и касније и у којима је био сахрањен), огледа се његов напор да легализује свој положај и да себе прикаже као законитог наследника родоначелника владарске породице. На се-

³⁷ Ђирковић, *Краљ Стефан Драгутаин*, 14–17.

³⁸ Љ. Стојановић, *Стиари српски хрисовули, актии, биографије, летописи, илустрације, именници, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 11–12; Ј. Калић, М. Поповић, *Црква у Дежеву*, *Старинар* 36 (1985) 115–147; Р. Михаиловић, *Црква Светио Пејра код Новој Пазара*, *Новопазарски зборник* 10 (1986) 91; Ј. Нешковић, *Ктиторска делатност краља Драгутаина на Ђурђевим ступовима у Расу*, in: *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност*, Београд 1996, 49–58; М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002, 88–89.

Сл. 6. Сојоћани, свети Теодор Сјрајицај, свети Теодор Тирон (1276–1281) и
непознати свети мученик (1272–1276) (фото Б. Сјрујар)

верном зиду припрате цркве у Ђурђевим ступовима још постоји његов портрет који га показује у пуном владарском достојанству, а поред њега су некад били Симеон Немања и свети Сава.³⁹ Нема сумње,

³⁹ Овај Драгутинов портрет у Ђурђевим ступовима више пута је објављен и описан; в., на пример, G. Millet, A. Frolov, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie I*, Paris 1954, pl. 30/3; Ђурић, *Византијске фреске*, 43; О. Томић, *Ликови краља Драгутина у српском средњовековном сликарству*, Рачански зборник 3 (1998) 72–73, сл. 3. Уништене ликове Симеона и Саве поред Драгутина видели су, описали и објавили њихове натписе старији истраживачи: А. Гилбердинг, *Собрание сочинений III. Босния, Герцеговина и Сербия*, С.-Петербург 1873, 97; Г. Мјур Макензијева, А. П. Ирбијева, *Путовање по словенским земљама*, Београд 1868, 232.

међутим, да је извор легитимности своје власти Драгутин морао да тражи пре свега у оцу, краљу Урошу, и у његовој гробној цркви. Стога је сасвим могуће да је с његовом дозволом Урошево тело одмах после смрти или кад су прилике то дозволиле пренето из Хума и сахрањено у Сопотанима.⁴⁰ Вероватно је тада, између 1277. и 1281. године, насликана нова ктиторска композиција, јер на старијој, скоро је сигурно, није

⁴⁰ Начин на који је овај пренос поменут код Данила никако не указује на свечани адвент, што би потврђивало да је изведен у време краља Драгутина, сф. Д. Поповић, *Српска владарска translatio као тријумфални adventus*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 2000, 200.

било Драгутиновог портрета.⁴¹ А баш је та слика, над гробом бившег краља, требало јасно да покаже како нови краљ легитимно наслеђује власт свог оца, а преко њега и власт предака. Зато је, уместо старе, насликана нова композиција: вероватно је на истом месту опет приказан краљ Урош с моделом сопоћанског храма у рукама, али су испред њега били додати Стефан Првовенчани и Симеон Немања, његови преци, представљени као монаси, који, држећи се за руке, препоручују Уроша Христу посредством Богородице, док су иза Уроша, на западном зиду, насликани краљ Драгутин и принц Милутин, његови синови, с молитвено подигнутим рукама.

Такве породичне поворке владара или бивших владара, познате и у Византији,⁴² имале су заступничко значење, али су недвосмислено истицале и континуитет власти преносене с оца на сина. Њихови зачеци појавили су се у припрати Милешеве (1222–1228), где су архиепископу Сави и Симеону Немањи, који их је несумњиво препоручивао Христу, прилазили, један за другим, Стефан Првовенчани, његов син и престолонаследник Радослав и млађи син Владислав, милешевски ктитор. Даљи развој овакве слике може се запазити у јужном параклису Студенице (1234–1236), посвећеном Симеону Немањи, где је ктитора (вероватно Радослава) и његову жену Стефан Првовенчани приводио свом оцу и светом патрону Симеону. Новина студеничке фреске у односу на Милешеву јесте у томе што је на њој Првовенчани приказан као монах и што сина приводи држећи га за руку (оно што је чинила Богородица у ктиторској композицији у наосу студеничке цркве, на фресци из 1208/1209, пресликаној 1568, и на истој таквој композицији у наосу Милешеве), док Немања и Првовенчани, иако монаси, имају владарске венце на глави, а овај други само световно име, па је и цела слика несумњиво понела и владарско-идеолошко значење.⁴³ Студенички обрасци одредили су будуће ктиторске слике или су утицали на њих, што се може видети у више српских цркава XIII века, па и у Сопоћанима.⁴⁴

Изменом ктиторске композиције у Сопоћанима, то јест њеним проширивањем ликовима предака, Драгутин је *implicite* истакао и поре-

дак наслеђивања српског престола по правој линији (Стефан Немања – Стефан Првовенчани – Урош), као и своје право да легитимно наследи оца. Да би заокружио такво значење слике и њену поруку учинио јасном, дао је да се на западном зиду, иза краља и ктитора Уроша, насликају његов портрет и портрет млађег брата Милутина. Очигледна тежња да се на новој фресци – изгледом и златном позадином – опонаша старије сликарство, приказивање Уроша као краља, што је било и неопходно због идеолошке садржине композиције, као и представљање Драгутина и Милутина према њиховим старијим портретима у припрати,⁴⁵ говоре о жељи да се оствари привид веће старине нове ктиторске композиције, као и о намери да се покаже како она припада првобитној концепцији сопоћанског програма. Можда се тако може објаснити и појава Милутиновог портрета на млађем слоју фресака, јер је породични карактер био веома истакнут на зидним сликама у Сопоћанима. Међу браћом је, међутим, исувише велика разлика у висини и инсигнијама (Драгутин је приказан као краљ, а Милутин као принц) – разлика је сигурно била означена и у натписима, од којих је сачувано само понеко слово – тако да нема никакве недоумице о томе која је од те две личности прва и важнија. На нов Драгутинов положај, очигледно краљевски, указује и његова круна с повишеном калотом и то што с ње сада висе парови препендулија, на српским портретима особени за владаре, а не за принчеве или престолонаследнике.⁴⁶

Зато закључујемо да је основни мотив за сликање нове ктиторске композиције била потреба да се у њу укључе ктиторови преци и његови синови, а да је то учињено у време новог краља Драгутина и по његовом налогу, како би он себе приказао као законитог наследника свог оца краља Уроша и његових претходника. То се догодило у време Драгутинове краткотрајне владавине (1276–1282), вероватно после преношења Урошевог тела у Сопоћане и његове сахране.

Ако се тако може објаснити стварање нове ктиторске слике, због које су измењене и неке суседне фреске, много је теже разумети зашто је северно од улаза на западном зиду преко постојеће зидне слике изведена нова, с ликовима двојице светих ратника (сл. 6). Нема сумње да се ту налазила фреска која је намерно уклоњена, с ликовима или сувишним после измене ктиторске композиције, или неодговарајућим у новим условима који су довели до поменутих промена на сопоћанским фрескама. О томе да је, изгледа, заиста било тако сведочио би мали остатак првобитне фреске, коју малтерна подлога и боја накнадно насликаног светог Теодора Тирона нису сасвим

⁴¹ О. Томић (Ликови краља Драгутина, 71) добро је осетио проблем, али је, после извесног колебања, ктиторску композицију ипак датовао у време пре 1272. године. Слично је, много пре њега, поступила М. Ђоровић-Љубинковић [Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве, Старица 7–8 (1956–1957) 78], која је уочила да ова слика (рестаурисана вероватно крајем XIII века) истиче легитимно право на престо краља Уроша и његовог сина, али је фреску одредила у време краља Уроша.

⁴² A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg 1936, 28–30; T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, in: *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, 110–111.

⁴³ Радојчић, *Портрети*, 15–16, 20–21; В. Ј. Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ CCCXXXVIII, Одељење историјских наука 3 (1983) 129; idem, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву*, 17–19, 22–23.

⁴⁴ Радојчић, *Портрети*, 22–23, 27–28, 30–31; Николић, *Прилози познавању живописа*, 86–88; Михаиловић, *Црква Светиој Петри*, 90–91; Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 39–40; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилији у Ариљу*, Београд 2005, 91–98, 165–166.

⁴⁵ Живковић, *Прилози изучавању сопоћанског живописа*, 33, цртеж 5–7; о тим фрескама у припрати, на којима су пред Богородицом с Христом насликани краљ Урош и Драгутином и краљица Јелена с Милутином, в. Радојчић, *Портрети*, 23, сл. 9.

⁴⁶ Николић, *О једном значајном податку за датовање Сопоћана*, 72. Опширно о препендулијама: Б. Поповић, *О ношњи ктиторских портрета у Милешеву – сије (препендулије)*, Милешевски записи 3 (1998) 37–50.

покриле.⁴⁷ Наиме, нов малтерни слој постављен је тако да по контурама прекрије старију фигуру, па се, највише по нимбу, примећује да је она била мало северније од касније насликаног светог ратника; ниже се назиру њено лево раме и рука, са остацима црне линије на белој основи, која се спушта мало укос, а затим се, увучена, наставља равно наниже. Такве црне ивичне линије на белој основи појављују се на фрескама Сопоћана само на сликама архијереја, као делови њихових полиставриона. Ово би указивало на то да је на западном зиду првобитно био насликан неки епископ у чеоном ставу, између две фигуре; она на јужној страни такође је уништена и замењена светим Теодором Стратилатом.

Пошто епископи нису сликани у сопоћанском наосу, већ само у олтару и параклисима, поставља се питање који је то архијереј, преко чијег је лика у Драгутиново време насликана фигура светог Теодора Тирона, могао бити приказан на западном зиду.⁴⁸ Одмах треба помислити на архиепископа Јоаникија, и то због два разлога. Прво, оправдано се верује да је још у току грађења или завршавања Сопоћана, који су осликани у Јоаникијево време, постојала намера да он буде сахрањен у цркви и да му је гроб, обележен саркофагом, припремљен у северозападном углу, преко пута гробнице краља Уроша. Његови посмртни остаци ту су и били положени после преношења из Пилота 1282. године.⁴⁹ О припремљеном Јоаникијевом гробу у Сопоћанима говори и архиепископ Данило поводом преношења његовог тела. Стога сликање Јоаникијевог портрета у простору у којем се налазио његов гроб не би било неочекивано.⁵⁰ С друге стране, касније уклањање портрета лепо би се могло објаснити приликама насталим Драгутиновим доласком на престо. Поновимо да се архиепископ Јоаникије, противећи се преврату 1276, повукао са свргнутим краљем Урошем и да је у својеврсном добровољном изгнанству умро неколико година касније у Пилоту, очигледно ускративши благослов новом краљу. Стога је сасвим могуће да Драгутин није допустио да он буде сахрањен у Сопоћанима, нити да се његово тело пренесе у тај манастир, већ да је то учинила краљица Јелена тек после Драгутиновог повлачења с престола. Тако би се могло објаснити и прекривање Јоаникијевог портрета на западном зиду новом фреском, у склопу измене програма у западном травеју Сопоћана и увођења Дра-

гутиновог лика као новог краља и законитог наследника оца и других предака. У таквом програму тешко да је било места за архиепископа Јоаникија, огорченог Драгутиновог противника. Била је то типична *damnatio memoriae*, древни обичај поништавања успомене на неку особу, који је добро познавала и Византија, али и средњовековна Србија.⁵¹

Наше излагање води закључку да промене на фрескама у Сопоћанима треба повезати с краљем Драгутином и његовим напорима да легализује и сликом прикаже оправданост свог доласка на престо. У њиховој позадини стоји мучно време породичног раздора и сукоба с црквеним врхом, оличеним у архиепископу Јоаникију. Они су трајали током целе петогодишње Драгутинове владавине, све до његовог напуштања престола 1282, а вероватно су били најизраженији на почетку, док су бивши краљ Урош и архиепископ Јоаникије још били у животу. Тада је изгледало да ће они не само окончати живот у присилном или добровољном изгнанству у јужним пределима државе већ да неће моћи ни да почивају у гробовима које су себи припремили у Сопоћанима. Вероватно се тада и зачала мисао о изградњи неке друге цркве, с намером да они у њој буду сахрањени.

Када је и зашто додигнуто Градац

Писани и сликани извори пружају потпуно различите податке о томе ко је подигао Градац. Архиепископ Данило, који о томе пише први и најопширније, искључиву заслугу за оснивање манастира и подизање његове Благовештенске цркве приписује краљици Јелени; штавише, из Даниловог текста произлази да се то десило после 1276. године, јер је уметнике изабрала из „своје државе“, а манастиру је приложила приходе и многа села, што је утврдила својим хрисовуљама.⁵² А све је то могла да учини тек пошто је од сина Драгутина добила простране области којима је самостално владала.⁵³ Српски летописи пак, настали крајем XIV столећа и у познијим вековима, подизање Градца приписују краљу Урошу.⁵⁴

⁵¹ О овом обичају и његовим многобројним примерима у византијској, руској и српској уметности v. Th. Whittemore, *A Portrait of the Empress Zoe and Constantine IX*, Byzantion 18 (1946–1948) 223–227; C. A. Bourdara, *Quelques cas de damnatio memoriae à l'époque de la dynastie macédonienne*, JÖB 32/2 (1982) 337–346; *Damnatio memoriae*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium* I, New York – Oxford 1991, 581 (M. McCormick); Цветковић, *Нови прилози проучавању књижевне композиције у Раваници*, 40.

⁵² Даничић, *Животи*, 75–82; Мирковић, *Животи*, 58–61. По неким појединостима Јелениног житија, излазило би чак да је Градац саграђен после 1282, пошто Данило о томе говори после Јеленине поуке синовима, који тада беху „два силна и самодржавна краља у своме отачаству, у српској земљи“; такође, усред излагања о подизању Градца писац наводи Јеленину молитву, у којој се моли и за „благоверне краљеве српске земље“. То не треба примити дословно, јер је познато да се композиција Данилових текстова држи, пре свега, правила житијног жанра, а не увек тачно хронолошког излагања.

⁵³ Да је заиста било тако, недавно је врло убедљиво показао М. Благојевић, *Српске владарке – књижевници Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004) 20.

⁵⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и лејописи*, Сремски Карловци 1927, 70–71, 102.

⁴⁷ Траг те старије фреске уочава се и на репродукцији објављеној у другом издању књиге В. Ј. Ђурића *Сопоћани*, сл. 91.

⁴⁸ Тешко да је то био свети Сава или неки од чувених светих епископа (Никола, на пример), који се каткад могу појавити у наосима, јер би њихово замењивање ликовима других светитеља било потпуно необјашњиво.

⁴⁹ Ђурић, *Сопоћани*, 30–31; О. Марковић, *Прилози проучавању архиепископске манастирне Сопоћана*, Саопштења 8 (1969) 97–98; Поповић, *Српски владарски гроб*, 64–66. У овом простору сопоћанске цркве нису обављена археолошка ископавања, али и пре него што је саркофаг реконструисан и постављен на то место, на северном зиду уочена су удубљења за учвршћивање саркофага (Ђурић, *Сопоћани*, 30; Поповић, *Српски владарски гроб*, 64).

⁵⁰ Не може се знати ко је био насликан до архиепископа Јоаникија, чија је фигура жртвована вероватно да би на новом слоју били приказани свети Теодори у пару.

Најзад, ктиторска композиција приказује краља Уроша и краљицу Јелену како заједно држе модел храма, што би значило да су обоје били ктитори.⁵⁵ Истраживачи су углавном поклањали поверење подацима са слике, мада нису занемаривали ни Данилово сведочанство, а постепено су у разматрање укључивали и друге, махом археолошке и историјске чињенице. Ђурђе Бошковић, писац прве монографије о Градцу, био је мишљења да су цркву подигли и живописали Урош и Јелена пре 1276. и да је у томе Јелена имала „значајну улогу“, што је у науци углавном било прихваћено.⁵⁶ Не улазећи у расправу о времену подизања цркве, Р. Николић је скренуо пажњу на портрете једног краљевског пара на пиластру до ктиторске композиције, у којима је препознао Драгутина и његову жену Кателину, па је закључио да је сликарство у Градцу изведено у време тог краља (1276–1282).⁵⁷ Проблем изградње и намене градачке цркве покушала је затим да разреши Оливера Кандић, најпре у једном тексту научно-популарног карактера.⁵⁸ Претпоставила је да је Градац започет у време Урошеве владавине, с намером да буде краљева гробна црква, о чему би сведочиле ктиторска композиција и двојна гробница испод ње. Градња цркве је, међутим, из непознатих разлога била прекинута на висини од око два метра, па се о каснијој изградњи и довршавању цркве старала краљица Јелена, чији је труд описао архиепископ Данило. Иако је било предвиђено да ту буде сахрањен, Урош је умро као монах у Хуму и затим је пренет у Сопоћане, тако да је у градачкој гробници, по свој прилици, била сахрањена само Јелена. Своје закључке О. Кандић потпуније је образложила и допунила новим запажањима у недавно објављеној монографији о споменику.⁵⁹ Од тих нових закључака треба истаћи следеће: краљ Урош је, изгледа, почео да зида Градац после Сопоћана, као гробну цркву за себе и своју породицу; градња је прекинута вероватно после Драгутинове побуне 1276, а наставила ју је краљица Јелена; замисао о двојној гробници била је њена, али је замонашени краљ Урош сахрањен 1277. или нешто касније у Сопоћанима; у сваком случају, Градац тада још није био завршен; сликари краљице Јелене представили су у наставку ктиторске композиције на западном зиду пренос Урошевих

моштију из Хума и – што се може претпоставити „уз одређену опрезност“ – пренос моштију архиепископа Јоаникија у Сопоћане; ако је ова последња претпоставка веродостојна, закључује аутор, живопис у Градцу био је завршен после јануара 1282. године.

На основу овако изложених података о настанку Градца проблем се може сагледати на најбољи начин, што подстиче на даља размишљања о томе ко је, када и зашто подигао манастир. Засад је најлакше искључити претпоставку да је ктитор Градца био само краљ Урош, јер је она заснована на непоузданом тврђењу летописа,⁶⁰ као и претпоставку да га је Урош замислио као гробну цркву за себе и своју породицу, пошто смо већ показали да су, у ствари, Сопоћани од самог почетка имали ту намену.

Ако је, дакле, извесно да краљ Урош није био једини ктитор Градца, изгледа да је нешто лакше одговорити на питање о томе да ли је он – и у којој мери – био ктитор са женом Јеленом. Њихово заједничко ктиторство потврђивала би композиција на којој њих двоје држе модел цркве (сл. 8). Међутим, у светлу Урошевог изразито централистичког начина владања тешко је и замислити да би он као краљ имао потребу да са женом подиже или обнавља неки манастир, посебно ако се зна да се целокупна ктиторска делатност краљице Јелене повезује с временом после Урошеве смрти.⁶¹ Стога је њихово ктиторство у Градцу могло бити само сукцесивно – Урош је започео, а Јелена завршила манастир, како је то закључила и О. Кандић.⁶²

О томе довољно јасно сведочи њихова ктиторска представа,⁶³ мада неки примери упозоравају на то да свака слика приношења цркве не мора безусловно означавати и ктиторство: грузијска царица Тамара, пред којом је представљен њен умрли отац Георгије III, приноси модел цркве Богородици с Христом у Вардзији (1184–1185), иако је ктитор био еристав Рати Сурамели, насликан у другој композицији, у молитвеном ставу пред Богородицом;⁶⁴ у Руденици (1402–1405) деспот Стефан држи модел цркве, а

⁵⁵ Millet, Frolov, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie* II, pl. 59/1; Б. Живковић, *Конзервативски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења 8 (1969), сл. 6.

⁵⁶ Ђ. Бошковић, С. Ненадовић, *Градаци*, Београд [1951], 1. Датовање сликарства, а то значи и грађевине, пре 1276. прихватили су С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 70 (фреске у припрати датовао је у крај XIII века), В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске*, 41–43 (ктиторство, међутим, приписује само Јелени), као и већина других истраживача који су писали о Градцу.

⁵⁷ Николић, *Прилози проучавању живописа*, 86–90 (аутор је, поред осталог, овде доказивао да је Урош у ктиторској композицији насликан као бивши краљ и да је на западном зиду био приказан пренос његових моштију из Хума у Сопоћане).

⁵⁸ О. М. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982, 10, 12, 26, 41. Нека њена становишта прихватила је Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 79–85, али је напоменула да и даље постоје извесне недоумице када је реч о најстаријој историји и првобитној намени Градца.

⁵⁹ Кандић, *Градаци*, 195–206.

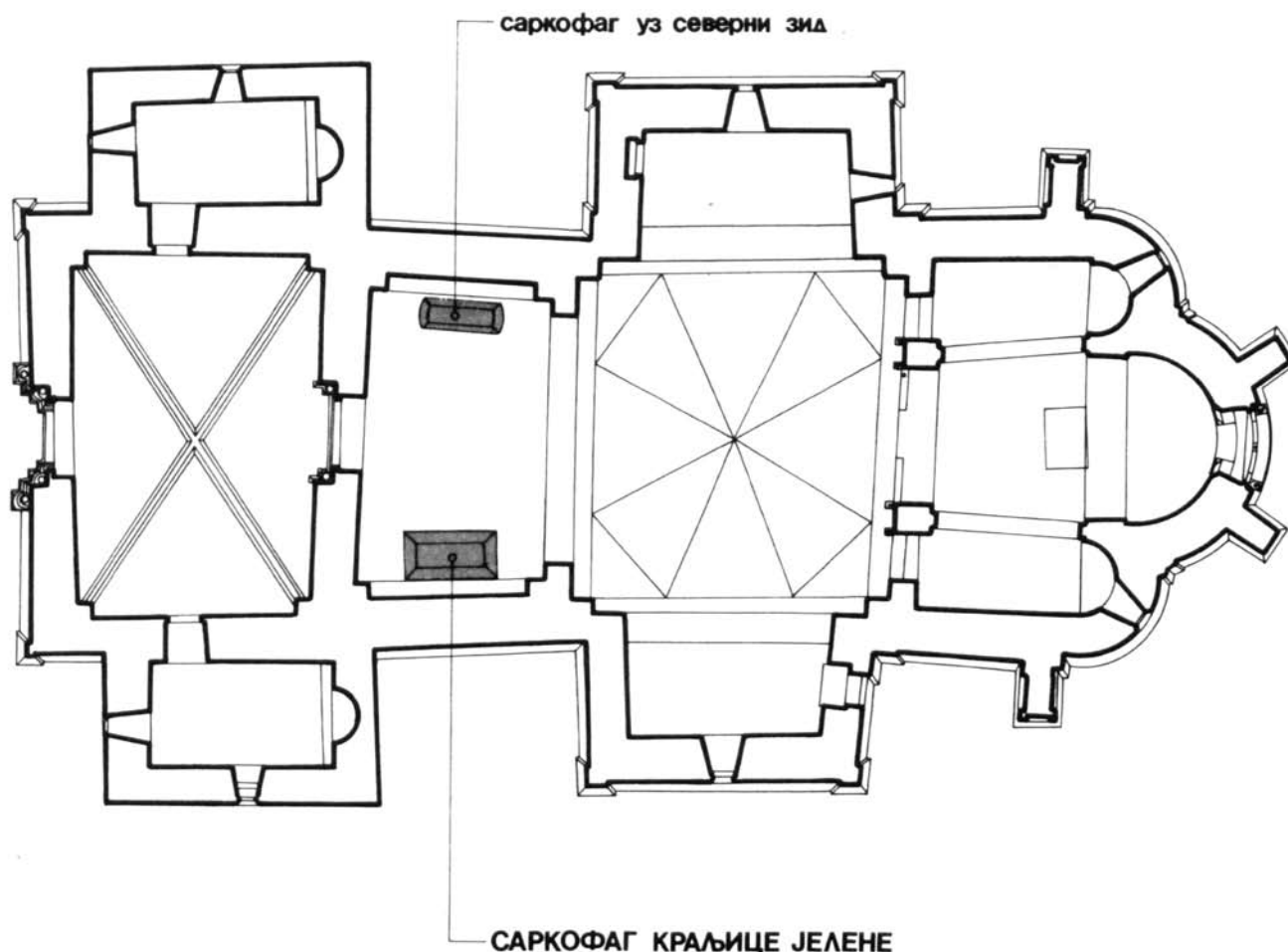
⁶⁰ V. н. 54. У родословима и летописима се, на пример, говори о томе да је Завида сазидео цркву Петра и Павла на Лиму, краљ Драгутин Рачу, а Милутин, поред осталог, и цркву Јована Претече код Сера, Косиницу и Хортијат код Солуна (Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 20, 21, 32, 46, 77, 179, 181, 185, 191, 196).

⁶¹ Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник 1–2 (1958) 131–147.

⁶² Кандић, *Градаци*, 196–198.

⁶³ Значење оваквих слика на којима две особе, обично повезане родбинским или супружничким односом, придржавају модел храма најбоље је разјаснила Гордана Бабић (*Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan*, 275–277) на основу више примера из византијског света. Таквих представа има доста; v., на пример, Радојчић, *Портрети*, 45–46 (Бања Прибојска), 59, сл. 28 (Матеич), 65, сл. 32 (Раваница); И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власнеле у доба Немањића*, Београд 1994, 117, сл. у боји 21, цртеж 36 (Псача); Л. Н. Мавродинова, *Сивеннаја живопис в България до края на XIV век*, София 1995, 54, сл. 72 (Доња Каменица), 69, сл. 109 (Света Марина у Карлукову). О другачијем виду двојног ктиторства v. С. Мандић, *Древник. Зайиси конзерватива*, Београд 1975, 146–154.

⁶⁴ Г. Алибегашвили, *Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи*, Тбилиси 1979, 19–20, сл. 2–5, цртеж I.

Сл. 7. Градац, положај гробова у цркви (по Д. Појовић)

прави ктитори, Вукашин и Вукосава, стоје с молбе-но подигнутим рукама;⁶⁵ деспот Стефан је с ктито-ром, протовестијаром Богданом, по свему судећи, придржавао модел цркве у Каленићу (између 1418. и 1427), иако није познато да је имао непосредног удела у ктиторству;⁶⁶ исти деспот је с непознатим ктитором држао и модел цркве на сада уништеној фресци у ма-настиру Сисојевцу (око 1415).⁶⁷ Стога такве слике тре-ба објашњавати са извесним опрезом, уважавајући хијерархијске, породичне и хронолошке разлоге, али и посебне, од споменика до споменика. Пошто у вези са Градцом не располажемо веродостојним писаним изворима који би то потврђивали, већ само подаци-ма из ктиторске представе, треба условно прихвати-ти мишљење о томе да је реч о заједничком, сукце-сивном ктиторству, пре свега због недвосмисленог Даниловог описа подизања цркве, с надом да ће ту недоумицу можда разрешити будућа истраживања.

⁶⁵ Радојчић, *Порирети*, 68–69, сл. 35; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Десићовини*, in: *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 148, сл. 17–18; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић–Бранковић*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 26 (1990) 24–25, цртеж I.

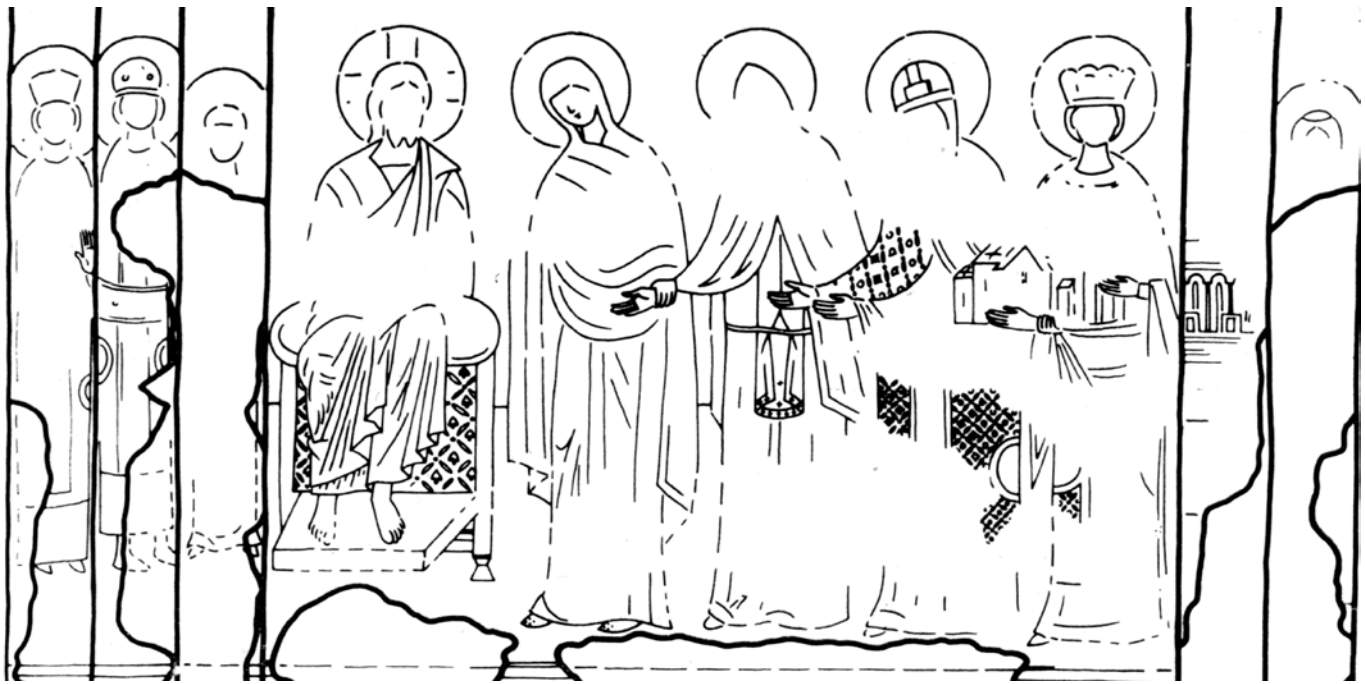
⁶⁶ Радојчић, *Порирети*, 69–70, сл. 36; Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 146–148, сл. 15; Ђурић, *Друштво, држава и владар*, 27, цртеж 5; Б. Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, *Саопштења* 29 (1997) 107–122; Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја*, Крагујевац 2000, 81–82, т. I–III.

⁶⁷ Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са шера*, *Зборник Архитектонског факултета IV–3 (1957–1958)* 6, сл. 7; Цветковић, *Герасимов запис*, 118–119, сл. 9.

За питање о којем расправљамо од знатне важ-ности могла би бити гробница пронађена испод сар-кофага, а испред ктиторске композиције (сл. 7–8); није сасвим извесно да ли је гробница била замишљена од самог почетка или је изведена нешто касније, током друге фазе изградње цркве, која је уследила после неког застоја, како се верује – током 1276. године.⁶⁸ Од суштинског је значаја то што је гробница двојна, што је обложена правилним и углачаним мермерним плочама, а такве су и гредице и остале плоче у њој, као она што дели гробницу по дужини, с отвором на месту на којем је требало да буду главе покојника. Непознато је да ли је конструктивно била везана за јужни зид, али њена „готово раскошна“ обрада гово-ри о томе да је несумњиво изведена у време градње цркве, па је потпуно сигурно да је била предвиђена за сахрану краља Уроша и краљице Јелене.⁶⁹ Нешто је сложеније питање друге гробнице у истом, западном травеју градачке цркве, постављене наспрам гробни-це ктитора (сл. 7). Она је изведена скромније од прет-ходне; зидања је квадерима сиге и изнутра омалтери-сана. Прислоњена је уз северни зид, тачније уз темељ старије грађевине која се налазила на месту градач-

⁶⁸ Кандић, *Градац*, 196, 198 (са упућивањем на друге ауторе који су запазили тај прекид у зидању градачке цркве и који су га раз-лично објашњавали).

⁶⁹ А. Јуришић, *Градац – резултати археолошких радова*, Бео-град 1989, 56–58, сл. 54; Поповић, *Српски владарски гроб*, 81, сл. 26; Кандић, *Градац*, 152–154, сл. 116. Гробница је била девасти-рана и у њој је било остатака дислоцираних костију, али, нажа-лост, њихова остеолошка анализа није обављена.

Сл. 8. Градац, краљ Милутићин са женом и књишорска композиција, после 1282 (по Б. Живковићу)

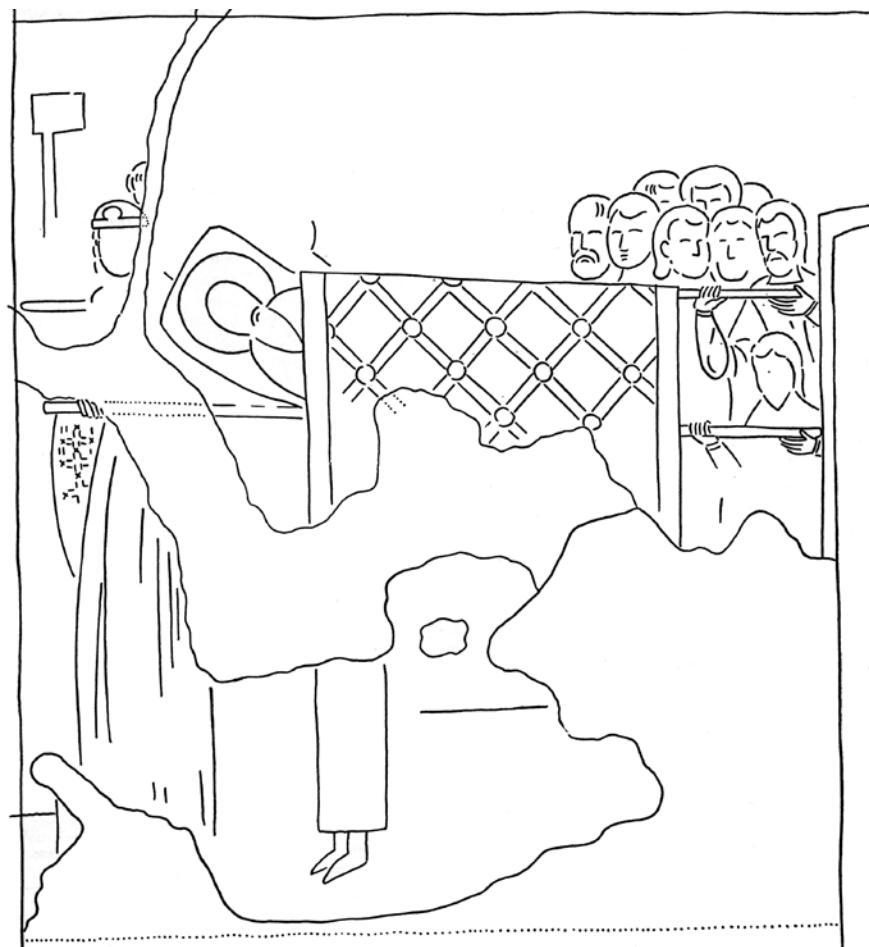
ке цркве. Приликом археолошких ископавања у њој нису нађени трагови сахрањивања, мада је била отворана. Несумњиво је савремена гробница ктитора, јер су изнад обе истовремено подигнути саркофази – над њом је знатно мањи саркофаг, занатски слабије изведен и без икаквог украса.⁷⁰ Не зна се чијој је сахрани била намењена. По предању забележеном у Трношком летопису из XVIII века, верује се, уз опрез, да је то гроб Урошеве и Јеленине кћери Брњаче (или сличног имена), која се није удавала, па је могла бити сахрањена у истој цркви с мајком.⁷¹ Тумачење је неприхватљиво: Брњача је у време зидања Градца могла имати око тридесет година, па се није могло знати да се неће удавати, а још је важније то што у средњовековној Србији над гробовима деце ктитора, макар то били принчеви и принцезе, никад нису подизана надгробна обележја у виду саркофага.

Ако саберемо веродостојне чињенице – да су Сопоћани од почетка били замишљени и саграђени да буду гробна црква краља Уроша и, вероватно, архиепископа Јоаникија, затим изричито тврђење архиепископа Данила да је Градац подигла краљица Јелена (и то само после 1276), да су у њему изведене две гробнице, од којих је двојна на јужној страни била предвиђена за Јелену и Уроша, а изнад ње су обоје насликани као ктитори – и ако их сучелимо са историјским приликама после Драгутиновог доласка на престо, доћи ћемо до решења нешто другачијих од оних које је предложила О. Кандић.

⁷⁰ Јуришић, *Градац – резултати археолошких радова*, 58, сл. 55–56; Поповић, *Српски владарски гроб*, 83–84, сл. 28–29; Кандић, *Градац*, 153, сл. 118–119.

⁷¹ Ј. Шафарик, *Српски летопис из почетка XVI столетија*, Гласник ДСС 5 (1853) 58 (податак, као нетачан, одбацује Н. Радојчић, *О Трношком летопису*, Београд 1931, 26); Јуришић, *Градац – резултати археолошких истраживања*, 60; Кандић, *Манастир Градац*, 26; Поповић, *Српски владарски гроб*, 84; Кандић, *Градац*, 154–155, помишља, због фреске изнад гроба, да је Брњача умрла између зидања и живописања цркве и да је ту сахрањена.

Превратом из 1276. године, видели смо, највише су били погођени краљ Урош, њему одани архиепископ Јоаникије и краљица Јелена, која је, међутим, успела да од сина добије простране области којима је скоро до смрти владала практично самостално. Вероватно није случајно то што се збачени краљ Урош повукао у Хум (ту је, уосталом, у Гацку, и изгубио битку с Драгутином), у непосредној близини Јеленинихседа у Требињу, а Јоаникије се, по Данилу, придружио Урошу („и уставши оде за њиме“) и затим умро у Пилоту, који је поуздано био у саставу Јеленине државе. Очигледно је одмах после преврата постало јасно да је Урош неповратно изгубио престо, па се убрзо замонашио, као што се и Јоаникије повукао, али не и одрекао свог „светитељског престола“, свакако без намере да се врати у Жичу докле год је на власти нови краљ. Изгледало је да ће они окончати живот у својеврсном изгнанству и да никад неће моћи да буду сахрањени у припремљеним гробовима у Сопоћанима, манастиру над којим је краљ Драгутин највероватније стекао наследно ктиторско право. Реално је стога претпоставити да се одмах почело размишљати о подизању нове гробне цркве за бившег краља и за архиепископа. Ктитор је могла бити само краљица Јелена, јер је једино она имала могућности да сагради такву задужбину. Вероватно у договору с мужем, бившим краљем Урошем, можда и у сагласности са архиепископом Јоаникијем, одлучено је да то буде храм у Градцу, недалеко од Раса, у области којом је управљала Јелена; или је зидање цркве започео краљ Урош пре 1276, као што претпоставља О. Кандић, или је краљица Јелена почела да је подиже из основа после те године, како то излаже архиепископ Данило, а у оба случаја то би дало право краљу Урошу да и он буде приказан у цркви поред краљице Јелене, главног ктитора. То значи да је одлука о подизању или о наставку изградње неке раније започете цркве била донета крајем 1276. или почетком 1277. године, пре Урошеве смрти, а да се са зидањем започело – или наста-

Сл. 9. Градац, Пренос моштију краља Уроша (монаха Симеона) из Хума у Сопоћане, после 1282 (по Б. Живковићу)

вило – убрзо после тога. Нова гробна црква имала је, у односу на Сопоћане, измењен фунерарни програм утолико што је поред јужног зида у западном травеју саграђена двојна гробница, за краља Уроша и његову жену Јелену, ктитора цркве. Наспрам ње изведена је скромнија гробница за архиепископа Јоаникија, на истом месту на којем је била и у Сопоћанима. Над гробницама предвиђеним да приме њихова тела подигнута су надгробна обележја: необично широк саркофаг изнад двојне гробнице и други, мањи, у северном делу тог травеја.⁷²

Док се црква градила, вероватно од 1277. године, збили су се неки важни догађаји. Краљ Урош је умро 1. маја, како се сматра 1277, а тело му је у непознато време пренето у Сопоћане. Архиепископ Јоаникије је пак умро 27. априла или 28. маја 1279. и сахрањен је у Пилоту „од благоверних и христољубивих мужева у том крају“. Крајем 1281. или, како се верује, на самом почетку 1282. године дошло је до нове смене на

српском престолу, с којег се повукао Драгутин, у корист млађег брата Милутина, што је отклонило многе неспоразуме изазване превратом 1276, па и препреку да бивши краљ и архиепископ буду сахрањени у Сопоћанима, како је то првобитно било планирано. Ако је Урошево тело вероватно још раније тамо пренето, пренос Јоаникијевих моштију обављен је одмах после Драгутинове абдикације. Архиепископ Данило то описује с много појединости. Када је био благоверни краљ Стефан Урош, мати његова Јелена заповедила је да се пренесу Јоаникијеве мошти, сећајући се његове велике љубави према себи, а тада је минуло две године и девет месеци од његове смрти. Уз уобичајене свечаности отворен је Јоаникијев гроб и „нађоше његово свето и блажено тело неповређено, ваистину свето и цело и телом и духом, као што беше видимо и пре у животу његову“. Затим су га понели „ка спремљеном гробу у дом Свете Тројице, место звано Сопоћани“, где га је дочекала краљица Јелена са свеосвећеним сабором, и исто тако свечано положила у нов гроб.⁷³ Тако се десило, стицајем непредвиђених околности, да краљ Урош и архиепископ Јоаникије ипак буду сахрањени у Сопоћанима, као што је то првобитно и било планирано, а не у Градцу, где им је краљица Јелена припремила нове гробове. У двојној гробници, предвиђеној за њу и краља Уроша, њеног мужа, сахрањена је само краљица 1314, док друга гробница, припремљена за Јоаникија, никад није примила тело онога коме је била намењена.

Без обзира на то, фунерарни програм Градца оставио је значајан траг и на фрескама у западном травеју, приликом чијег објашњавања ипак треба задржати извесну меру опреза, највише због веома лоше сачуваног живописа, који се сада види још мање него у време првих истраживача. На јужном зиду, изнад двојне гробнице обележене саркофагом, насликана је ктиторска композиција (сл. 8).⁷⁴ Чине је Христос на престолу, који благосиља одмакнутом десном руком, док пред њим Богородица препоручује оне које приводи: једног пригнутог монаха, свакако светог Симеона Немању,⁷⁵ који пак придржава ис-

⁷³ Даничић, *Животи*, 289–291; Мирковић, *Животи*, 220–221. У вези с наведеним Даниловим излагањем запажа се да је Јоаникијево тело подигнуто из гроба неуобичајено рано, после непуне три године, као и да је нађено цело, као живо, што указује на то да је оно вероватно одмах после смрти било припремано за пренос, на који се од почетка рачунало.

⁷⁴ Ова оштећена слика досад је више пута објављивана и укратко описивана, в. н. 55, такође: Радојчић, *Портирети*, 27; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 1, т. XXVII, XXVIII–1; Николић, *Прилози проучавању живописа*, 86–88, сл. 1; Кандић, *Манастир Градац*, 41, сл. 28; Кандић, *Градац*, 205, т. VII, сл. 156–157, а најподробније ју је описала Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 84–85.

⁷⁵ V. претходну напомену: овај монах је препознатан као Стефан Првовенчани (Радојчић, Николић, Кандић), Симеон или Стефан Првовенчани (Бошковић, Поповић) или Симеон Немања (В. Ј. Ђурић, in: *Историја српског народа* I, 422). Определимо се за Симеона Немању због неколико разлога: у сличним заступничким сликама он је најчешће на челу поворке и најближи Христу или Богородици (Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, 129); Градац је саграђен по узору на Студеницу и Симеон Немања је у њему добио параклис (G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, 145); најзад, градачка композиција има првенствено ктиторски и надгробни карактер, а тек потом и владарско-идеолошки, због

⁷² Искључивом гробном наменом Градца можда би се могло објаснити то што је он замишљен и изведен по угледу на Студеницу, у којој је почивало тело родоначелника породице (та сличност између Градца и Студенице одавно је уочена, али недовољно објашњена: П. Покрешки, *Православна црквена архитектура XII–XVIII стол. в. у садашњем Српском краљевству*, С.-Петербург 1906, 48; G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 48–50; Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 3–4; Кандић, *Градац*, 91, 106, 144, 149, 196, 198–199). Пошто овде није место да то шире образложимо, само ћемо поменути да се остале главне владарске задужбине (Сопоћани, Бањска и Дечани) у много већој мери ослањају на Жичу, а мање на Студеницу. Цело питање заслужује посебну расправу.

пружену руку краља Уроша. Краљ је обучен у дивитисион тамнољубичасте боје, с плавим украсима и шарама у виду четвороструких латица, а златни лорос му је падао преко леве руке; на глави има стему са истакнутом камаром изнад чела и металним луком, а с венца су висиле препендулије. Десном руком Урош придржава модел градачке цркве, који с друге стране држи краљица Јелена. Она је обучена у тамноцрвену одећу са златним лоросом, а на глави има таласасто завршену круну; окренута је чеоно и леву руку молбено подиже према Христу. Десно од Христа, на странама пиластра, насликане су личности којима је такође упућен његов благослов: нека мало нижа фигура (од које су сачувани само део главе с нимбом и незнатни трагови одеће) и чеоно приказан владар с куполом круном, у пурпурном дивитисиону са златним нашивцима и истим таквим лоросом који му је падао преко леве руке, док је у подигнутој десној руци некада сигурно држао жезло; до њега је портрет владарке, још више оштећен, на којем се боље разазнаје једино круна и само донекле одећа, сачувана у цртежу.⁷⁶

Како овде нема потребе да се разматрају сви слојеви садржине слике, истаћи ћемо само неколико њених особености. Најпре, њено основно значење приношења цркве Христу, посредовањем светог претка Симеона Немање и заступништвом Богородице, остварено је по обрасцу добро познатом из старијег српског сликарства. Затим, сликом је показано двојно ктиторство, при чему је Урош, иако је у часу настанка фреске већ поодавно био упокојен као монах Симеон,⁷⁷ приказан као краљ, и то или због своје жене краљице Јелене или зато што је у том звању учествовао у оснивању Градца;⁷⁸ истовремено он се положајем и гестовима показује као посред-

чега је било важније да се у њој прикаже Симеон Немања, а не Стефан Првовенчани.

⁷⁶ Откад су ови ликови уочени, са изузетком В. Ј. Ђурића (*Историја српског народа* I, 422; *idem*, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеву*, 23), који сматра да су ту насликани синови, односно троје деце Уроша и Јелене, они су објашњавани као портрети принца Милутина, краља Драгутина и његове жене, краљице Кателине: Николић, *Прилози проучавању живописа*, 86–88, сл. 1; Кандић, *Манастир Градац*, 41; Поповић, *Српски владарски њоб*, 85. Сасвим слабо очувана фигура до Христа тешко се може идентификовати; могао би то бити неки светачки лик или један од синова (Владислав или Стефан) краљевског пара, зависно од тога да ли се у њему виде Драгутин или Милутин са женом.

⁷⁷ Посмртни портрети ктитора нису чести, али их има: тако је, на пример, био приказан Симеон Немања у Богородичиној цркви у Студеници, с монашким, али и владарским обележјима (v. н. 35), Стефан Дечански у Дечанима (v. н. 27) или Теодор Лимниот у цркви Светог Стефана у Костуру, cf. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, 98, Fig. 84.

⁷⁸ Треба подсетити на то да сликање замонашених српских краљева у владарској одећи и с инсигнијама (Немање, Стефана Првовенчаног, Радослава, Уроша и Драгутина) није било ретко у уметности XIII и XIV века, v. многобројне примере, иако не све, у нашој књизи *Српско сликарство у доба краља Милутина*, у поглављу *Слика српске историје*, 31–74. Дипломатичка и писана грађа такође врло често занемарује њихова монашка имена, v., на пример, С. Новаковић, *Законски синоници српских држава средњег века*, Београд 1912, 394, 476, 580, 587, 593–594, 597, 600; ССЗН, бр. 18, 20, 23, 27, 39, 46, 52, 4931–4933, 5070, 5072, 5088; Мирковић, *Животи*, 3, 7, 80, 114, 138.

ник између краљице Јелене и светог родоначелника Немањића. Најзад, пошто је та слика настала после Урошеве смрти, на њеној левој страни приказан је тадашњи самодржавни краљ са женом, што је по хијерархијско-идеолошким нормама било очекивано, како то показује сликарство у Драгутиновим црквама (параклис у Ђурђевим ступовима и Ариље), живописаним после његовог напуштања престола.⁷⁹ У складу с досадашњим датовањем градачких фресака пре 1282. године, истраживачи су у њима видели Драгутина и Кателину; ако се, међутим, слике преноса моштију на западном зиду цркве протумаће другачије, што за собом повлачи и нешто касније датовање фресака,⁸⁰ у ликовима овог владарског пара требало би препознати краља Милутина и његову жену.⁸¹

Наиме, у најнижој зони на западном зиду наоса, наспрам гробнице предвиђене за краља Уроша и краљицу Јелену и гробнице намењене сахрани – како смо претпоставили – архиепископа Јоаникија, насликана су два преноса моштију, а над овом другом гробницом, на северном зиду, и једно успење или опело.⁸² Пошто су слике веома оштећене и испране, а фреска на северном зиду сачувана тек у незнатним фрагментима, њихово препознавање веома је тешко, а тумачење повезано с разумљивим ризицима. Војислав Ј. Ђурић подробно их је описао и објаснио као циклус Светог Саве, чије би се сцене низале од северног зида до јужног краја западног зида.⁸³

На најбоље сачуваној фресци, на јужном делу западног зида (сл. 9), приказан је умрли старац, средње дуге браде и, изгледа, гологлав, у тамноцрвеној или љубичастој одећи, на носилима покривеним тканином учвршћеном каишевима; на зачељу је скупина људи, од којих неки придржавају носила, а напред је млад владар или принц са златним венцем на глави; одевен је у плаву тунику и пурпурну хламиду, а у подигнутој руци, изгледа, држи лабарум и мож-

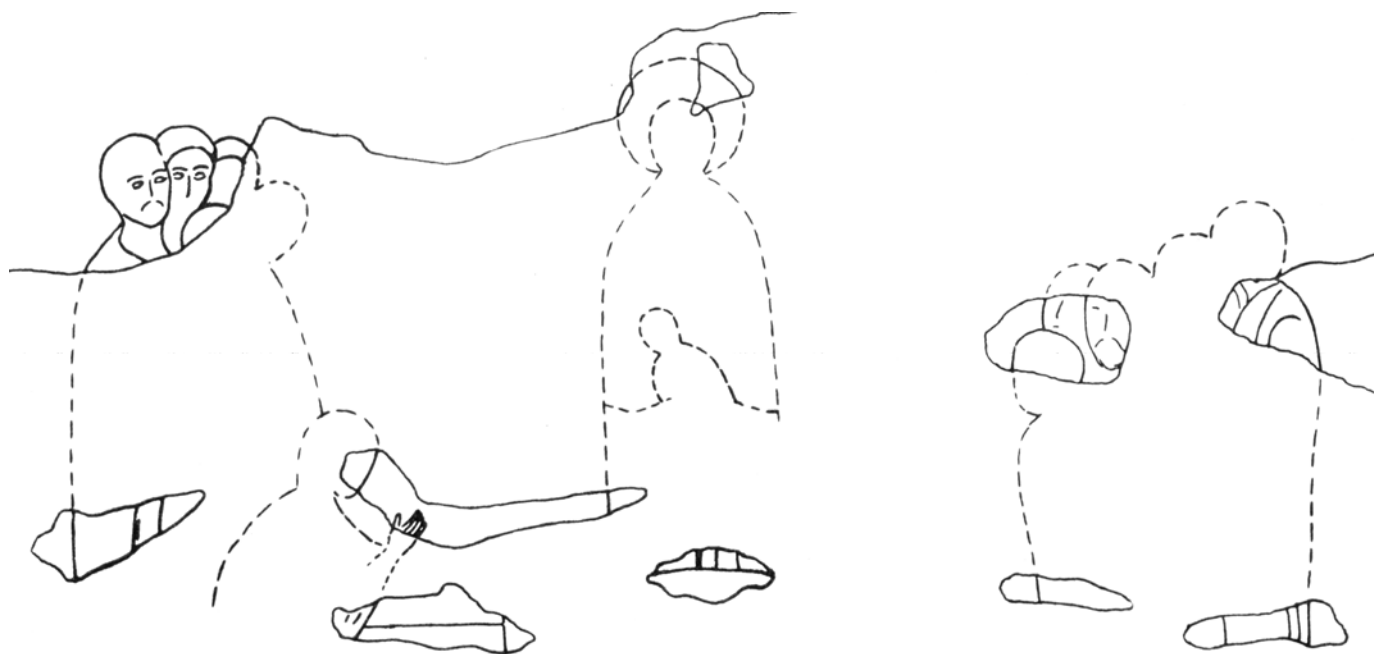
⁷⁹ Радојчић, *Портрети*, 27–28, 30–31.

⁸⁰ Кандић, *Градац*, 206.

⁸¹ Милутин је 1282. поуздано био ожењен; уосталом, његов син Стефан рођен је око 1275. године [M. Purković, *Was Stefan Dečanski the Younger or the Elder of King Milutin's Sons?*, *The Slavonic and European Review* 29 (1951) 545–549]; о његовим браковима врло подробно расправља Љ. Максимовић, in: *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 37–43, 51–52.

⁸² Millet, Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie* II, pl. 59/2–3, 66/3; Живковић, *Конзерваторски радови*, сл. 7 (цртеж). Ђ. Бошковић је помишљао на то да је реч о преносу моштију Првовенчаног или неке друге личности (*Градац*, 6–7); М. Ђоровић-Љубинковић [*Одраз култе св. Стефана у српској средњовековној уметности*, *Старинар* 12 (1961) 53] претпоставила је да су то преноси моштију Стефана Првовенчаног из Студенице у Жичу или Немање из Хиландара у Студеницу. Треба, међутим, подсетити и на прво запажање које је о њима изрекао Н. Љ. Окуњев [*Сосиав росийски храма в Сойочанах*, *Byzantinoslavica* I (1929) 135]: „Нама се чини да су овде били представљени догађаји који су имали везу са савременошћу или чак са самом историјом храма.“

⁸³ В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* [III], ЗРВИ 10 (1967) 121–131, сл. 3–5 (цртежи). 9. Таково идентификовање сцена углавном је прихваћено, потпуно или уз опрез, v., на пример, Д. Милошевић, *Срби свештеници у старом српском сликарству*, in: *О Србљаку*, Београд 1970, 164–165; Поповић, *Српски владарски њоб*, 86.

Сл. 10. Градац, Усијење архиепископа Јоаникија, после 1282 (по В. Ј. Ђурићу)

да придржава носила. У вези с овом композицијом је и једна особа на југозападном пиластру, насликана испред цркве ограђене зидом, ка којој се носе мошти. Ђурић је представу препознао као Доношење моштију Светог Саве у Милешеву, а владара пред носилима као краља Владислава.⁸⁴ Пошто је после чишћења објављен нешто тачнији цртеж ове фреске, посумњало се у такву идентификацију, па је представа другачије одређена. Р. Николић је, наиме, у њој видео Пренос моштију краља Уроша из Хума у Сопоћане, у владарској фигури препознао је принца Милутина, а у личности између поворке и манастира (Сопоћана) архиепископа Јевстатија (1279–1286). Своје мишљење поткрепио је чињеницама да је пренос усмерен према ктиторској композицији и да је умрли на носилима приказан, по свој прилици, као монах.⁸⁵ О. Кандић се сложила с таквим тумачењем слике и још приметилa да она није бордуром одвојена од ктиторске композиције, што би могло значити да чини њен саставни део.⁸⁶ Мишљење о преносу као саставном делу ктиторске композиције свакако је претерано, али је драгоцено као запажање о повезаности две слике. Прихватимо да је овде највероватније насликан пренос Урошевог тела, јер је то у складу с нашим излагањем о разлозима подизања Градца и припремању југозападнoг дела наоса за сахрану краља Уроша. Та намера недвосмислено је посведочена двојном гробницом с каменим саркофагом, а потврђивале би је, на изврстан начин, и ктиторска композиција и слика преноса Урошевих моштију у Сопоћане. Тај пренос заиста је могао да обави принц Милутин, као „неутрална“ личност у поро-

дичном сукобу. Ако би се фигура између поворке и представе манастира поистоветила са архиепископом Јевстатијем, онда се преношење Урошевог тела могло обавити између 1279. и 1282. године. Таквим разрешењем сцене лако би се објаснило смештање гробнице са саркофагом, ктиторске композиције изнад ње и слике преноса Урошевих моштију – која се на њу надовезује у најнижој зони – у исти простор.

Повезаношћу друге гробнице са околним фрескама могле би се објаснити и две представе у северозападном делу градачке цркве. На северном зиду, тачно изнад саркофага над гробницом, за коју смо претпоставили да је била намењена сахрани архиепископа Јоаникија, налазе се сасвим скромни остаци сцене нечије смрти (сл. 10). Најподробније их је описао В. Ј. Ђурић: „У средини сцене била је насликана нека фигура с ореолом око главе одевена у плаву одећу, а величином је знатно надмашала остале фигуре у композицији. Испред њених ногу налазио се одар, чија се горња ивица и сада јасно види, а преко њега је некад био тамнозелени покривач чији су се трагови сачували. Самртник на одру више се не види. Према одру су приклоњене две скупине фигура, размештене лево и десно од средишње стојеће личности, које су биле обучене у хаљине црвене, зелене и плаве боје, али без ореола око главе. Остали су сада само фрагменти ових скупина из којих се могу сагледати покрети извесних фигура.“⁸⁷ Аутор је сцену протумачио као Смрт Светог Саве у Трнову. Пошто је веома оштећена, није могуће испитивање њене иконографије. Једино што се без ризика може рећи јесте да су се такве представе смрти или опе-ла у средњовековном зидном сликарству (осим, разуме се, светачких слика најчешће у циклусима) по правилу налазиле изнад гробова оних чија је смрт

⁸⁴ Ђурић, *Историјске композиције* [II], 123, 129, сл. 4, 9.

⁸⁵ Николић, *Прилози проучавању живописа*, 89–90, сл. 2.

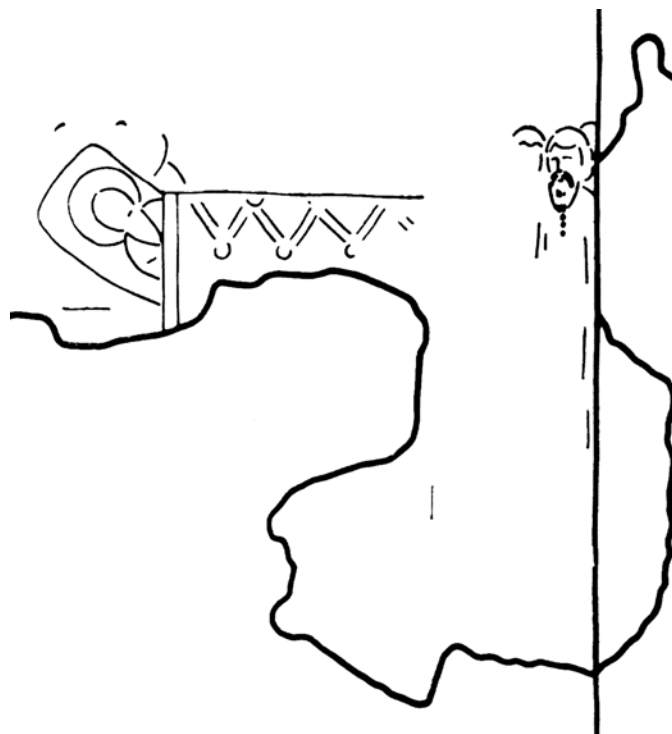
⁸⁶ Кандић, *Градац*, 196, 205. Треба подсетити на то да је још М. Ђоровић-Љубинковић (*Одраз кулџа*, 53) нагласила да постоји несумњива веза између представе преноса моштију на западном зиду и ктиторске композиције до ње на јужном зиду, али је ту везу разрешила на начин који се не може прихватити (в. овде н. 82).

⁸⁷ Ђурић, *Историјске композиције* [II], 121, 123 (његова реконструкција некадашњег могућег изгледа сцене, на стр. 128–129 и сл. 3, веома је слична оној коју су начинили Ђ. Бошковић и С. Ненадовић, *Градац*, сл. 3).

приказана на слици.⁸⁸ Несумњива физичка повезаност гробнице са саркофагом и фреске изнад ње дозвољава нам да у њој видимо представу смрти архиепископа Јоаникија. Мада знамо да он ту никад није био сахрањен, како је то током градње цркве било предвиђено, очигледно се у Градцу од почетка до краја следила првобитна надгробна концепција, која је подразумевала изградњу гробнице, подизање саркофага и сликање опела на зиду изнад њега.

Још је Ђурђе Бошковић био мишљења да се та слика сахране мора довести у везу с представом преношења моштију на суседном, западном зиду, наспрам саркофага у северном делу цркве.⁸⁹ Касније је В. Ј. Ђурић и њу повезао са светим Савом. Ова представа преноса моштију била је, изгледа, веома слична пандану на јужном делу зида, али је она још више испрана и оштећена (сл. 11). И ту се виде носила с телом умрлог, чија глава са седом и заобљеном брадом исто тако почива на мало уздигнутом узглављу. Тело је такође покривено украшеном тканином или учвршћено каишевима, испод којих, у висини рамена, провирује одећа сивоплаве боје. С обе стране остали су трагови представа оних који су пратили носила с моштима. Не види се да ли је неко предводио поворку или је дочекивао, али по свему изгледа да се она надовезивала на Пренос Урошевих моштију и да се кретала према истом манастиру. Различита боја одеће умрлих на овим фрескама, у недостатку других изгубљених детаља, показује да је реч о преносима две особе, а не једне.⁹⁰ Тамноцрвена боја одеће на првој наговештава да је Урош био приказан као монах; на другој умрли има сивоплаве нарамнице, које су протумачене као тавлиони мандије, ванбогослужбене одеће архијереја.⁹¹ Стога је О. Кандић, уз одређену опрезност, претпоставила да је ту био насликан пренос архиепископа Јоаникија из Пилота у Сопоћане,⁹² за шта је најзаслужнија била краљица Јелена. Сматрамо да је њена претпоставка, сагледана у склопу целокупног фунерарног програма градачке цркве, сасвим прихватљива. Као што су у јужном делу травеја гробница са саркофагом, ктиторска композиција и Пренос Урошевих моштију чинили заокружену целину, тако су програмски обједињени и гроб намењен архиепископу Јоаникију, слика његове смрти и Пренос моштију, спуштени у најнижу зону, у северном делу истог простора.

Ако је тачна наша претпоставка – заснована на историјским разлозима, археолошким подацима и тумачењу фресака – могло би се закључити да је у условима насилног доласка на престо краља Драгутина, повлачења краља Уроша и добровољног одласка архиепископа у Хум, краљица Јелена, која је добила простране области на самосталну управу, запо-

Сл. 11. Градац, Пренос моштију архиепископа Јоаникија из Пилота у Сопоћане, после 1282 (по Б. Живковићу)

чала или наставила да подиже Градац с намером да у њему почивају она, њен муж и њима одани архиепископ Јоаникије. С градњом цркве могло се започети 1277. или убрзо после те године. У западном делу цркве, поред јужног зида, саграђена је репрезентативна двојна гробница за Јелену и Уроша, а поред северног зида за Јоаникија; оне су затим надвишене саркофазима. После Урошеве смрти (мисли се 1277) његово тело је у непознато време из Хума пренето у Сопоћане, а пренос је, изгледа, обавио његов млађи син Милутин. То је свакако учињено са знањем и допуштењем краља Драгутина, који је некако у исто време дао да се наслика нова ктиторска композиција над Урошевим гробом у Сопоћанима и да се у њу укључи и његов лик, како би се показало да је он законити наследник оца и својих предака. Мошти архиепископа Јоаникија су, међутим, пренете у Сопоћане тек пошто је Драгутин уступио престо млађем брату Милутину (1282). Дотле је Градац врло вероватно био саграђен, али не и живописан, јер је на његовим зидовима приказан и Пренос Јоаникијевих моштију, који је обављен око фебруара 1282. године. На јужном зиду тада је насликана и ктиторска композиција у којој краљица Јелена и краљ Урош приносе градачку цркву Христу, посредовањем Симеона Немање и заступништвом Богородице, у присуству тадашњег краља Милутина са женом.

Поводом оваког датовања фресака у Градцу оправдано се може поставити питање о томе зашто су преноси Урошевих и Јоаникијевих моштију уопште насликани у близини њима намењених гробница (а над Јоаникијевом и његово успење) када су у време живописања Градца њихова тела већ била пренета у Сопоћане. Могући одговор, сам по себи недовољан, био би да су се сликари држали предвиђеног реда, без обзира на промене до којих је у међувремену дошло и без обзира на то што су сахране обављене

⁸⁸ Најдетаљније о надгробним сликама опела: В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* [III], ЗРВИ 11 (1968) 103–114, сл. 23–32, цртеж 9.

⁸⁹ Бошковић, Ненадовић, *Градац*, 7.

⁹⁰ На то је прва упозорила Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 86, н. 38, а затим и О. Кандић, *Градац*, 205, н. 63.

⁹¹ Ђурић, *Историјске композиције* [II], 126.

⁹² Кандић, *Градац*, 205–206.

на другом месту. Не треба, међутим, заборавити ни важност што су је у средњем веку имали слични преноси моштију, који су се претварали у општедржавне, црквене и народне светковине.⁹³ Тако, уосталом, и Данило описује пренос Јоаникијевих моштију у Сопоћане.⁹⁴ Пошто је добро познато да су преноси моштију често били политички обојени, не може се пренебрегнути осетљивост тренутка у којем су обављени преноси Урошевих и Јоаникијевих моштију у Сопоћане и у којем су они насликани у Градцу. Смена на престолу 1282. донела је несумњиво олакшање, јер је краља Драгутина, који је начином доласка на престо изазвао немале поремећаје у држави и цркви, сменио Милутин, неоптерећен

⁹³ Најпрегледније: М. Heinzelmann, *Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes*, Brepols 1979, 46–83; Поповић, *Српска владарска translatio као џиријумфални adventus*, 188–204.

⁹⁴ Даничић, *Живоџи*, 290; Мирковић, *Живоџи*, 220–221.

„кривицом“ и „грехом“ старијег брата, па је тако успостављен континуитет с временом краља Уроша. Тај континуитет је, не само симболично, показан одмах после промене на престолу преношењем тела архиепископа Јоаникија у Сопоћане, у којима су већ лежале мошти краља Уроша. Иницијатор тог важног чина била је, по Даниловом сведочанству, умна краљица Јелена. Претпостављајући државне интересе личним жељама, одустала је од раније изнуђене намере да краља Уроша и архиепископа Јоаникија сахрани у својој задужбини. Њихове несуђене гробове у Градцу ипак није оставила необележеним: над оним предвиђеним за њу и мужа приказала је обоје у ктиторској композицији, а над Јоаникијевим је представљено његово успење. Сликама преноса њихових моштију пак показала је да они почивају на другом месту, у манастиру Сопоћанима, где су још за живота припремили себи гробнице.

Sopoćani and Gradac

About the relation of funerary programmes of the two churches

Branislav Todić

King Uroš (1243-1276) erected the Church of the Holy Trinity in the Sopoćani monastery in about 1270 and, in it, he prepared tombs for the first hegoumenos of Sopoćani, his mother Queen Ana, for himself and the then archbishop, Joanikije (Fig. 1). Over each tomb there is a marble sarcophagus, surrounded by appropriate wall paintings. The tombs of Uroš and Joanikije were located in the western bay of the naos. Thus, the recently announced hypothesis, that the endower did not intend to be buried in Sopoćani, is unfounded. The intention of King Uroš was only brought into question in 1276, when he was driven from the throne by his older son, Dragutin. The overthrow caused a major drama in the family, the state and the Church. King Uroš retired to the southern part of the state (Hum), where he became a monk and subsequently died (perhaps in 1277). His wife Jelena received vast territories from her son, the new king, which she practically ruled independently, while Archbishop Joanikije, after having denied Dragutin his blessing, retired with the former king and died in the region of Pilot in 1279. King Dragutin (1276-1282) made a great effort to mitigate the negative effects of the overthrow: he continued his father's foreign policy, established good relations with neighbouring Dubrovnik, took pains to appease his mother, Queen Jelena, by granting her vast territories, and to win the support of the Church by erecting, repairing or presenting gifts to several churches and monasteries. He certainly obtained the Sopoćani monastery through hereditary ktetorial rights. The body of King Uroš was transferred there and laid in the prepared tomb at an unknown time, certainly with Dragutin's approval. However, this transfer, by all appearances carried out by Prince Milutin, seems to have been very modest. It also seems that Dragutin did not permit the burial of Archbishop Joanikije in Sopoćani, since his body was not transferred there till 1282, after Dragutin had withdrawn from the throne. In the endeavour to legalise his rule, Dragutin had a new endower's composition painted around Uroš's tomb at Sopoćani (Figs 2-5). Besides Christ, the Mother of God and King Uroš with the model of a church, Simeon Nemanja and Stefan the First Crowned (depicted as monks), were introduced into the picture, presenting King Uroš. Painted behind them are Dragutin, bearing all the insignia of the ruler, and his

younger brother Milutin with the markings of a prince. This was to prove that King Dragutin was the legitimate successor of his father and his holy ancestors, former rulers in a straight family line. On the same occasion, two frescoes on the western wall (Fig. 6), opposite the tomb intended for Archbishop Joanikije, were painted over. The portrait of this archbishop seems to have been depicted on one of them, the covering of which with a presentation of Saint Theodore Tyro is a typical example of *damnatio memoriae*.

Immediately after Dragutin's rise to power (1276), it became clear that Uroš had irreversibly lost the throne and it seemed that he and Archbishop Joanikije would never be buried in the prepared tombs at Sopoćani. Therefore, Queen Jelena, who was the only one with the ability and means to do so, decided to start building the church in Gradac, or continue it, if King Uroš had started the works. Gradac was conceived as a new funerary church for King Uroš and Archbishop Joanikije, as well as for the endower, Queen Jelena (Fig. 7). In the traditional position for Serbian churches, beside the southern wall in the western section of the *naos*, a representative dual tomb was built for Uroš and Jelena and, a somewhat more modest one for Archbishop Joanikije beside the northern wall (like in Sopoćani); stone sarcophagi were placed above the tombs. According to this research, the church in Gradac was painted in 1282, after a new change on the Serbian throne, when Dragutin abdicated in favour of his brother Milutin. It was then that the composition of the ktetors (Fig. 8) was painted above the dual tomb, in which Queen Jelena and King Uroš are presenting a model of the Gradac church to Christ on the throne, with the mediation of Simeon Nemanja and the Mother of God and, on the other side, the new king Milutin and his wife are depicted in a representative position. Three scenes, nowadays very damaged like the other frescoes in Gradac are, in any case, were painted in the lowest zone at the same time. So far, they have mainly been interpreted as the cycle of Saint Sava of Serbia. However, they are undoubtedly connected with the tombs and are here interpreted as the Dormition of Archbishop Joanikije (Fig. 10), the Transfer of the Body of Archbishop Joanikije from Pilot to Sopoćani (Fig. 11) (around the tomb in the northern part) and the Transfer of the Body of King Uroš from Hum to Sopoćani (Fig. 9) (above the dual tomb).